

M. d'Hoker, *Voor lichaam en geest. Katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw* (KADOC-studies XVII; Leuven: Universitaire pers Leuven, 1994, 292 blz., ISBN 90 6186 615 4).

In de negentiende eeuw stond de Katholieke Kerk aanvankelijk afwijzend tegenover alles wat met lichaamscultuur te maken had. Nu was dat nogal roeien tegen de stroom in, zodat geleidelijk toch door deze en gene prelaat werd opgemerkt dat het bevorderen van 'een gezonde geest in een gezond lichaam' niet automatisch afbreuk deed aan een goed katholieke levenswandel. Bovendien was turnen, gymnastiek en voetballen toch niet tegen te houden, zodat het misschien verstandiger was een en ander in katholiek verband te laten beoefenen. Over dit proces — of wellicht beter: over deze heterogene ontwikkelingen — zijn acht beschouwingen samengevat in een bundel, aangevuld met een interview met een centrale figuur in het Belgisch-katholieke sportgebeuren. Zo worden we achtereenvolgens ingelicht over het theologisch denken over sport, inclusief een blik op een christologische fundering van een 'theologie van de sport'; wordt ons een overzicht geboden van de moeizame introductie van lichamelijke opvoeding in het katholieke onderwijs; worden we op de hoogte gesteld van het reilen en zeilen van de Katholieke Turnbond (1892-1992); wordt meer licht geworpen op het oprukken van sport in de Vlaamse katholieke jeugdbewegingen; wordt ook het apostolaat onder sporters niet vergeten en wordt zelfs aandacht geschonken aan een pater die in de Kongo de sport enorm vooruit heeft geholpen, waarna een handvol gegevens wordt verstrekt over de katholieke sporters in Vlaanderen; de bundel wordt dan afgesloten met een eerbiedig gesprek met de hooggeleerde De Nayer, die zijn leven zowel wetenschappelijk als organisatorisch gewijd heeft aan de bevordering van de katholieke lichaamscultuur.

De redactie heeft met dit boeket bescheiden pretenties, het is 'een eerste bundeling en consecratie van het reeds geleverde onderzoekswerk, ... het verslag van een eerste prospectie van een nog maar pas ontgonnen onderzoeksdomein'. Deze bescheidenheid is verstandig, want het niveau van de bijdragen ontstijgt zelden dat van de kroniekmatige schets, meer gericht op het bijeenbrengen en samenvatten van het bekende dan op het aanboren van onbekende bronnen of het stellen van nieuwe, verrassende vragen. De bundel gaat uit van de gedachte dat meer lichaamsbeweging 'goed' is; dat 'men' zich dat in de loop van de negentiende eeuw langzamerhand ging realiseren en steeds meer lichaamsbeweging in georganiseerd verband wenste; en dat dit zo'n onstuitbare ontwikkeling was dat zelfs de kerk 'gedwongen' was mee te gaan en met veel gepreek katholieke sport ging bevorderen. Doordat het besef ontbreekt dat dit eigenlijk zeer merkwaardige opvattingen en ontwikkelingen zijn, lijkt deze bundel langzaam maar zeker een soort felicitatie te worden voor het officiële katholieke sportwereldje. Zo is de bijdrage over de missionaris Raphaël de la Kethulle de Ryhove, die in de Kongo de katholieke sport verbreedde, van een verbluffende naïveteit, zoals het interview met De Nayer een ongebruikelijke vorm van eerbied vertoont. Dit werk lijkt me — om in het jargon te blijven — slechts geschikt voor gevormde lezers. Want zei Paulus niet reeds 'Oefen u in de godsvrucht. Want de oefening van het lichaam is van weinig nut' (1 Tim.8)?

Piet de Rooy

R. J. van der Bie, *'Een doorlopende groote roes'. De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1995, Tinbergen institute research series XCVIII; Amsterdam: Thesis publishers, 1995, 236 blz., f39,50, ISBN 90 5170 348 1).

Het onderzoek waarvan het onderhavige boek verslag uitbrengt, maakt deel uit van het Pionierproject Nationale Rekeningen 1800-1940, dat onder leiding staat van de Utrechtse hoogleraar

J. L. van Zanden. Doel ervan is te komen tot een revisie van de groei van de Nederlandse economie in de vermelde periode door een uitputtende benutting van het beschikbare statistische materiaal. Van der Bie heeft van het lange tijdvak de jaren 1913-1921 voor zijn rekening genomen. Hij sluit hiermee aan bij voorafgaande studies die 1913 als eindpunt bezitten, behandelt de oorlogsjaren 1914-1918 en neemt daarna nog het korte tijdsbestek 1919 tot en met 1921 in zijn beschouwingen op. In het laatste jaar laat Van der Bie het Interbellum beginnen. Centraal staat in deze studie derhalve de volkshuishouding tijdens de Eerste Wereldoorlog en kort daarna.

Na een inleiding en probleemstelling (de belangrijkste onderzoeksvraag is die naar het eigen karakter van het groeiproces in Nederland) bespreekt de auteur de tot dusver bestaande opvattingen over de groeiprestaties van de Nederlandse economie van de hand van Keesing, De Vries, Griffiths, De Jong en Albers. Het tweede hoofdstuk presenteert berekeningen van de omvang van het arbeidsvolume (beroepsbevolking, werkloosheid en werkgelegenheid), onderscheiden naar de sectoren landbouw, nijverheid en diensten en de beroepsstatus (zelfstandige, loonafhankelijke). Treffend is dat de werkloosheid veel lager uitvalt dan in voorafgaand, oud onderzoek en thans de hoogste percentages zijn berekend voor 1919-1921. Hoge (oorlogs)winsten en daardoor grote rentabiliteit stelden tijdens de jaren 1914-1918 in staat arbeid in de bedrijven vast te houden.

Zeer gedetailleerd zijn vervolgens de berekeningen van de toegevoegde waarde in de industrie en dienstensector met als uitkomst dat anders dan tot dusver werd aangenomen de depressie (1914-1918) langduriger en op het dieptepunt (1917-1918) scherper was, de hausse (1919-1921) daartegenover veel heftiger.

In het vierde hoofdstuk gaat Van der Bie in op de evaluatie en analyse van zijn onderzoeksresultaten en begint hiertoe met een interessante vergelijking met negen andere West- en Noordwest-Europese landen. In de jaren 1913-1921 blijkt Nederland qua reële groei aan de spits te gaan. Dat lag minder aan de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit dan aan het gestegen belang van de binnenlandse markt! Hierop waren de ondernemers tijdens de oorlog aangewezen en toen deze afgelopen was, bevonden zij zich in een gunstige startpositie voor de hernomen export. Nadat ten slotte de schrijver in hoofdstuk vijf het als gunstig beoordeelde sociaal-economische en financiële overheidsbeleid heeft besproken, schetst hij in het zesde de ontwikkeling van de inkomensverdeling en rondt hij in een zevende hoofdstuk het geheel met een samenvattende slotbeschouwing af. Nadruk krijgt hier dat de industriële expansie van de jaren twintig niet slechts aan inhaaleffecten was te danken maar ook voortspoot uit de eigen dynamiek van de oorlogsjaren (hoge winsten, verbeterde toegang tot de geld- en kapitaalmarkt en stijgend prijspeil), vergezeld van grote vooruitgang op sociaal terrein.

Gaat het erom na deze beknopte samenvatting een beoordeling van dit belangrijke boek te geven, dan moet voorop staan dat Van der Bie erin geslaagd is voor zijn periode de doelstelling van het Pionierproject Nationale Rekeningen te verwezenlijken: een revisie van de economische groei van de Nederlandse volkshuishouding. Voor de minder geverseeerde lezer zou daarbij een korte inleiding omtrent begrip en methode van de historische nationale rekeningen welkom zijn geweest (vgl. hierover *NEHA-Bulletin*, IX (1995) ii). Het valt overigens niet te ontkennen dat de schrijver alles gedaan heeft om zijn werk, óók voor de niet-economisch-historicus, toegankelijk te maken. Met de gegeven baaierd van kwantitatief materiaal tot een overzichtelijke compositie te komen, vind ik voor een eerste boek een prestatie. Bovendien komt van der Bie zijn algemene lezer met pakkende hoofdstuktitels tegemoet, zoals ten aanzien van het vierde hoofdstuk met 'Hopla, wij groeien' en het vijfde met 'Een rituele dans om boze geesten te bezweren'. Maar hij doet het al met de hoofdtitel van het boek: '*Een doorlopende groote roes*', ontleend aan de wijze van beleving der eerste oorlogsjaren door mr. G.

Vissering, president van de Nederlandsche Bank. Slordig is dat de naam van dit instituut bij Van der Bie voortdurend de ch moet ontberen, een kwestie van vrije interpretatie dat deze auteur de roes uit het citaat tot 1921 laat doorlopen, terwijl Vissering zijn notitie in juni 1917 maakt en de roes slaat op de voorafgaande jaren (vgl. mijn *Geschiedenis van de Nederlandse Bank. Visserings tijdvak 1914-1931* (1989) 91).

Een echt bezwaar tegen dit boek richt zich op de onevenwichtigheid. De geschetste kwantitatieve uitkomsten geven aanleiding tot een herwaardering en nuancering van de periode. In de daaropvolgende analyse en evaluatie zijn echter een aantal facetten gemist en andere onderbelicht gebleven. Ik denk hierbij in de eerste plaats aan de systematische betekenis van de sinds het begin van de oorlog ontplooidde samenwerking tussen overheid en ondernemers, inclusief bankiers, ten behoeve van de vorming van wat in feite een variant van geleide economie was. Er ontstaat hier een lijn die tot ver na de periode reikt. Voorts ontbreekt iedere verwijzing naar de werkzaamheid van A. van Gijn, niet alleen in diens kortstondig ministerschap van financiën maar ook wegens diens theoretische en praktische opvattingen over de staatsfinanciën. Het meest opmerkelijke is dat de economische crisis van 1920 en erop volgende depressiejaren uit de nieuwe kwantitatieve gegevens van Van der Bie verdwenen zijn en zelfs plaats hebben moeten maken voor een hausse. De cijfers wijzen op wat de auteur noemt een 'opklimmend' groeipatroon: van 2,5% in 1890-1913, 2,4% in 1913-1921 tot 4,7% in 1921-1928 (187). De industrie vormt de grote trekker van deze groei. Ik wil dit graag aannemen, al is het maar omdat ik het niet kan weerleggen met nog weer andere cijfers. Intussen blijft dan toch het probleem van de destijds aanwezige malaisegevoelens in het bedrijfsleven in 1920 en volgende jaren. Of moeten we die als partieel en incidenteel interpreteren? Daarover hadden we graag iets gehoord, in het bijzonder tevens wanneer het gaat over de bankcrisis van de jaren twintig. Deze is zowel structureel bepaald, op langere termijn gezien, als een oorlogsgevolg en zal tot een ingrijpende herschikking in het bankwezen leiden onder het teken van de bankconcentratie. Met de nieuwe cijfers is de bankcrisis niet weggeredeneerd en het frappeert me dat Van der Bie hiervan met geen woord melding maakt. Het valt niet aan te nemen dat dit onderwerp aan de periode na 1921 en de auteur ervan zou moeten toevallen. Daarvoor liggen de wortels te duidelijk in de jaren vóór 1921 en bepalen zij te zeer ons kwalitatief oordeel over de periode vóór en na het genoemde jaar.

Mijn kanttekeningen laten onaangetast dat Van der Bie een belangrijk boek heeft geschreven dat ons beeld van de periode ingrijpend wijzigt. Het bewijst eens te meer het grote nut van het ondernomen Pionierproject.

Joh. de Vries

D. Houwaart, *Notities van een ambtenaar* (Kampen: Kok, 1995, 239 blz., ISBN 90 242 2329 6).

Iedere historicus die de televisieserie 'Yes, minister' kent, zal het betreuren dat Nederlandse ambtenaren zelden egodocumenten nalaten. Het ministerie van Binnenlandse Zaken komt er misschien nog redelijk gunstig af met documenten over de oorlogstijd van de toenmalige secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken K. J. Frederiks, J. L. Lentz, hoofd der rijksinspectie van de bevolkingsregisters en bedenker van het gehate persoonsbewijs, en raadadviseur binnenlands bestuur H. W. J. Mulder. Dick Houwaart, tussen 1976 en 1988 hoofd voorlichting van dit ministerie, die over het tijdvak oktober 1986-december 1988 een dagboek bijhield, dat hij voorafgegaan door een uitgebreide inleiding publiceert, zal zich in dit gezelschap niet erg thuisvoelen. Niet alleen door zijn voorzitterschap van het bestuur van de Anne Frank Sticht-